

...Хозирги мадрасалар илмхона эмас, корихона. Мақсад ҳам, усул ҳам корилик, кўр корилик. Унинг зах хужраларида 15-20 йилда олинадиган билимни замонавий ўқув юртларида 3-4 йилда эгаллаш мумкин. Инсоннинг умри шу қадар кадрсизми?

Муқаддима

Бу ном юз йил муқаддам туркий дунёдаги энг машхур ном эди. Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургдан Бомбейгача билар эдилар. У чиқарган “Таржимон” газетасининг 1908 йилдаги 25 йиллик тўйида Хитойнинг “Таранча”сидан табрик телеграммаси келган. 1911 йилда унинг “Хўжаи сибён” (“Болалар муаллими”) китоби Бомбейда босилди. Муаллифни Хиндистонга таклиф этадилар. Бир йил олдин эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан “Ревю дю монде мусулман” унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини “Тинчлик борасидаги Халқаро Нобель Мукофоти”га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбуот органлари қўллаб-қувватлаб чиққан эди.

У вафот этган 1914 йилнинг 11 сентябрида машхур Наримон Наримонов ёзади: “Миллат Исмоилбек каби қахрамонларини унутса, ўз ҳаётини барбод этажакдир”

У тириклигидаёқ миллатнинг отаси, раҳнамоси деган ном олди. Унинг энг катта хизмати Русия сарҳадида яшаб турган, лекин замоннинг зайли билан бир-биридан узок тушган (тўғрироғи, узоклаштирилган) ва бегоналаниш даражасига етган туркий халқларни бир-бирига танитди. Бехбудий сўзлари билан айтганда, “Русиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа ноил бўлди”. Шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб-маорифида чинакам инкилоб ясаган, “усули жаҳид” номи билан тарихга кирган “усули савтия”ни бошлаб берди. XX аср Шарқининг энг машхур, энг тараккийпарвар ҳаракатчилигига жаҳидчиликка асос солди.

У барча туркий халқларни яхлит, ягона миллат деб билди. Уларни ҳам илм-маърифатда, ҳақ-ҳуқуқда дунёнинг тараккий қилган миллатлари билан тенг, бақамти кўрмоқни орзу қилди. Бутун ақли-вужудини мана шу муқаддас ишга-миллатнинг рағнаки ва муҳофазаси йўлига сарф этди. Бу шунчаки мутаассибона бир орзу эмас, замонасининг баланд-пастидан ҳабардор, тарих ва тақдирини теран англаган, Шарқни ҳам, Гарбни ҳам

баббаравар билган ва баббаравар кўрган бир кишининг аниқ ва режали хатти-харакат эди. Афсуски, унинг бу ишларида айрим “дўстлар”и шаккоклик, кофирпарастлик кўрдилар. Душманлари эса унга сиёсий айб кўйдилар. Туркий кавмларни Русия давлатига қарши бирлаштиришда, ягона турк-татар мамлақати тузишга уринишда айбладилар. Ва бу даъволар машъум 30-йилларда жуда “иш” берди. Унинг номи, унинг хотираси авлодлар қалбидан юлиб олинди. Наслларга ўз халқининг каттол душмани қилиб кўрсатилди.

Ойни этак билан ёпиб бўлмас экан. Хақиқат, қанчалар чуқур кўмилмасин, бир кунмас бир кун юзага чиқар экан. Даврон айланиб, Исмоилбек Гаспринский 80-йилларнинг охиридан яна авлодларга қайта бошлади...

1987 йилда “Звезда Востока” журнали Л.Климовичнинг у ҳақдаги “Маърифат хизматида” мақоласини берди. “Йилдиз” 1989 йилда “Таржимон”нинг мундарижасини эълон қилди. 1990-91 йилларда марҳум С.Гафаровнинг у ҳақдаги монографиясини босиб чиқарди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”да (1991 йил 15 март) Ш.Турдиевнинг мақоласи чиқди. Булар орасида С.Гафаров тадқиқоти, у тўплаган қимматли материаллар буюқ маърифатчининг ҳаёти ва ижод йўлини ўрганишда, айниқса, кутубхоналардан тўла нусхасини топиш деярли мумкин бўлмаган “Таржимон” материаллари билан танишишда бирдан бир манба бўлиб турибди.

1991 йилда Симферополда Исмоилбек Гаспринский таваллудининг 140 йиллигига бағишланган халқаро анжуман бўлиб ўтди. Дунёнинг турли мамлақатларидан ўч юзга яқин киши иштирок этди. 90 та маъруза тингланди. Ўзбекистондан файласуф К.Хоназаров, адабиётшунос Ш.Турдиев ва қамина маъруза билан қатнашдик.

Четда 1950 йилда у ҳақда Бурбил деган киши, докторлик диссертацияси ёзган ва Гамбургда қитоб босдирган. Америкалик Эдвард Жеймс Лаззери диссертацияси 1973 йилда “И.Гаспринский ва Русияда мусулмон модернизми” номи билан Вашингтонда босилиб чиққан. 80-йилларда эса Туркияда Нодир Давлат ва Мехмет Саройнинг у ҳақдаги монографиялари дунё кўрди. 1991 йилда Тошкентда Э.Аблаевнинг “Исмоил Гаспринский-гуманист, просветитель, педагог” рисоласи босилди. Кейинги тадқиқотлардан бири Хокон Кримлининг “Крим татарларида миллий қимлик ва миллий ҳаракатлар (1905-1916)” (Анкара,1996) қитобидир.

Хаёт йўли

Ялта-Алупка йўлида баланд-паст уйлари Қора денгизга ястаниб тушиб қеладиған Гаспра номли қишлоқ бор. Исмоилбекнинг ота-боболари шу жойдан, Гаспрадан. Исмоилбек ҳам таҳаллус-нисбани шундан олди. Бирок у кўпроқ Гаспринский номи билан шуҳрат қозонди. Инқилобгача бўлган ўзбек матбуотида у “Гаспринский” деб берилади. Исмоилбек Гаспрадан унча узок бўлмаган, тўрт томони тоғлар билан ўралган Ажикўй (овчи қўй-овчилар қишлоғи)да 1851 йилнинг 21 мартада -қутлуг наврўз қунида таваллуд топди. Отаси Мустафобей Кавказ ва Қримнинг генерал-губернатори князь Воронцовга таржимон бўлиб ишлаган, садокатли хизмати учун 1853 йилда поручик унвонига

мушарраф бўлган, дворян мартабасига кўтарилган. Лекин кўп ўтмай, Крим уруши бошланади. Оила Бокчасаройга кўчиб келади. Ёш Исмоилнинг тарбиясида онаси Фотима ва энагаси Хабибанинг хизматлари катта бўлди.

Исмоилни 8 ёшида Бокчасаройлик Хожи Исмоилнинг эски мактаби га берадилар. 10 га кирганда эса отаси Мустафобек онаси Фотиманинг эътирозларига карамасдан, Окмачит-Симферополдаги губерния гимназиясига олиб боради. Унда икки йил ўқиғач, Воронеж (Ёл Кермон)даги офицерлар харбий ўқув юртига ўтади. Ўн уч ёшида Москвадаги Милютин гимназиясига ўқишини кўчиради. Шу йиллари айрим рус зиёлиларида авж олган буюк рус миллатчилиги Милютин гимназиясига ҳам кириб келган эди. Хусусан, гимназия мураббийларидан ёзувчи М.Катковнинг панславистик карашлари ёш Исмоилбекда ўзликни англаш хиссини уйготди. Унинг хатто Критда юнонлар билан уруш олиб бораётган турк кўшинига кўнгилли бўлиб кўшилиш учун синфдош дўсти литвалик Мустафо Давидович билан Истанбулга отлангани, Одесса бандаргохида кўлга олиниб, оркасига кайтарилгани маълум. Хуллас, 1868 йилда Исмоилбек Гаспрани Москвадаги ўқишини битириб, Бокчасаройга кайтади. “Занжирли” мадрасасида рус тилидан дарс бера бошлайди. Д. И. Писарев, Н. Г. Чернишевский асарлари билан яқиндан танишади. ўқиш-ўрганиш иштиёки уни 1872 йилда Францияга бошлаб келади. Вена, Мюнхен, Штутгартда бўлади. Парижда И.С.Тургенев билан учрашади. Унга ассистент-котиб бўлиб ишга киради. Французчани мукамал эгаллайди. “Эълонлар” идорасида таржимонлик килади. Машхур Сорбонна университетига ўқишга катнайди. Нихоят, 1876 йилда Бокчасаройга кайтиб келади ва “Занжирли” да рус тили муаллими сифатида ишни давом эттиради. Шу йили уйланади. Бирок улар узок яшай олмайдилар, ажраб кетадилар. Исмоилбек мутолаага берилади. Кунт ва сабот билан туркий тилни, тарих ва адабиётни ўрганади. Айни пайтда у шаркона анъанавий тахсилнинг замондан орқада колганини, шу туфайли мусулмонларимиз жахон тараккиётидан четга сурилиб чикаётганлигини кўради.

Нима килмок керак? Милютин гимназиясидаги ўқитиш усулини, Сорбоннадаги кўрганларини мусулмон мактабларига кўчирса бўлмасмикин? Хар бир мактаб, мадраса ўз низом-дастурига эга бўлмоги лозим. Диний билимлар каторида дунёвий фанлар ҳам кенг ўқитилиши керак. Бу, масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, ўқишни назорат килиш шакллари, билимни бахолаш мезонлари бўлиши лозим. Умр дегани, ахир, хисобли-ку. Бирок бу гаплар ўртага тушар-тушмас, Гаспринскийга тош отиш бошланди. Уни кофирдан олиб, кофирга солдилар. Тахдид, дўк-пўписа кучайиб борди. Исмоилбек ён беришга мажбур бўлди. Ишни ўзгартирди. Шахар бошлиги вазифасига (1848-1884) сайланиб, Бокчасаройни обод килишга киришди. 1882 йилда машхур Козон татарларидан миллионер Акчуриннинг кизи Зухрахонимга уйланди. Улар йигирма йил бахтли турмуш килдилар. Олти фарзанд тарбия этдилар. “Улардан Дилорахоним ва Исмоил сог-саломатлар. Тошкентда яшайдилар”, деб хабар берган эди “Йилдиз” журнали, 1990 йилда.

И.Гаспринский шахар бошлиги (городской голова) бўлиб узок коллмади. Шахар Думаси аъзолари Исмоилбекни шахар пулини “кўчаларни ёритиш, ахолига тиббий ёрдамни кучайтириш” каби аллакандай “фойдасиз” ишларга сарф этаётганини кечира олмадилар. Истеъфога чикишга мажбур этдилар.

Тошкентлик шоир Тавалло бир шеърда “Хаволансин, гизолансин, билинг, бу бир хумо,

миллат!....” деб ёзади. Ундаги мантик шундай: миллатнинг равнаки учун, биринчи навбатда, ақл ва гайрат керак. Гайрат эса иштиёқдан, меҳр-мухаббатдан тугилади. Ақл ва гайрат ишончни, ишонч харакатни юзага келтиради. Миллат унга мансуб хар бир кишининг жони-жахони, бахти-саодати. Бинобарин, хумо куши. У кўкларга парвоз этмоги лозим. Бунинг учун унга рух керак, мадад керак.

“Тамаддунда асар йўк, зиллату вахшат фаровондур”, - дейди кескин Мухаммад Ходи. “Тамаддун” - маданиятнинг этагини тутмагунча, ўзгариш бўлмайди. Аниги - шу. Лекин мана шу ўй-мулохазаларнинг ўртага тушишининг ўзи хам силжиш. Шунинг учун хам ўттиз йил кетди. Тавалло ва Мухаммад Ходининг шеърлари 10-йилларда ёзилган. Гаспринский бу ҳақда 70-йилларнинг охирида катъий хулосага келган. 1879 йилда газета чикариш учун харакат килиши шундай 1881 йилги “Русия мусулмонлиги” китобида Исмоилбек буни атрофлича асослаб берган эди. Жумладан, унда кўтарилган энг мухим масалалардан бири Русиянинг ўз мусулмон фуқароларига муносабати масаласи эди.

Русия мусулмонлиги

Ўрта Осиё ва Русия муносабатларига оид деярли хамма тадқиқотларда бир кўчирма китобдан китобга кўчиб юради: “Русия Шаркка нисбатан прогрессив роль ўйнади... Русиянинг ҳукмронлиги Кора денгиз ва Каспий денгизлари хамда Марказий Осиё учун маданийлаштирувчилик ролини ўйнади”. Унинг асли сал бошқачарок. Майли, гап хозир унинг кай даражада аниқ берилганлигида эмас. Чамаси, Ўрта Осиё муносабатлари кенг муҳокама қилинган ва юқоридаги нуқтаи назар кенг ёйилган.

“Сўнги йилларда Русиянинг Шаркдаги буюк маданийлаштирувчилик хизмати хақида тез-тез ўқишга ва эшитишга тўғри келмоқда, - деб ёзади Гаспринский “Русия мусулмонлиги” асарида. - Хўш, бу хизмат нимада намоён бўлиши керак? Нахотки, унинг маъноси козини уезд бошлигига, ноибни приставга, бекликни областу губернияга, ушрни тан солиги-ю яна бошқа “бер-бер”ларга, ипак тўну бешметни дворянлик ёкасига алмаштириб кўйишдан иборат бўлиб, бошқа қилинадиган иш қолмаган бўлса?” Гаспринский “Россиянинг Шаркдаги маданийлаштирувчилик роли”га мана шундай танқидий қарайди ва у саволга салбий жавоб беради. Уни аксинча, атайин илм-маърифатдан узокда саклаб келаётганликда, мусулмонларнинг тилини, динини, турмуш тарзини бузишда айблайди. Буларнинг хаммасини аниқ далиллар, мисоллар билан кўрсатиб беради. Аслини олганда, буни рус маъмурларининг ўзлари хам кўп-да яширмайдилар. Одесса генерал-губернатори Х.Х Рооп бир муносабат билан Бокчасаройга келган эди. Гаспринскийга унга таржимонлик қилишга тўғри келди. Бош мадрасага - “Занжирли”га бордилар. Генерал-губернаторнинг ўзи хам бу ердаги ахволдан хайратда қолди. “Жаноблар, бизим давримизда махбусларнинг, жиноятчиларнинг яшаш шароити сизнинг болаларингиз ўқийдиган шароитдан яхшидир”, - деди. Буни бир гуруҳ шовинистлар тан олмайдилар, холос.

Бир томондан миллатни махв этиб келаётган жаҳолат, иккинчи ёқда чор ҳукуматининг изчил, режали рушлаштириш сиёсати. Русиядаги мусулмонларнинг тақдири қандай

бўларкин?

Польшада руслаштириш сўнги 20 йилда кизгин паллага кирди. “Познандай шахар шундай киска муддатда немислаштирилди-ку, бизнинг кўлимиздан бундай иш келмайдими? демокдалар. Умунан олганда эса, катта миллатларнинг кичкиналарини ном-нишон колдирмай ютиб юборгани бўлган. Британиядаги англо-сакслар чатишмасини олинг. Араблар-чи? Шимолий Африканинг тубжой халкини босиб олиб, “хазм килиб” юбормадиларми?

Русияда “гайрижинс” саналган, лекин нуфусига кўра иккинчи ўринда турувчи, асосан туркий кавмларни ташкил этувчи мусулмонларнинг ахволи яхши эмас. “утмишнинг хароб, яримвайрон холга тушган обидалари ва уларда сакланиб колган ёзувчилар, чанг босган китобларгина бир вақтлар татарлар ҳам фасохат билан ёзиш ва сўзлаш, тафаккур талаб килувчи нарсалар хакида ўйлай олиш, хофиздаги санъату Шайх Саъдийдаги инсонийликни, Ибн Сино ва бошка араб, форс адиблари, файласуфларидаги фикрнинг ёвкур шиддатини англаш қобилиятига эга бўлганликларига гувоҳлик берадилар”. Рус хукумронлиги мусулмонларни тараккиётга, маданиятга олиб бораётган йўк. Аксинча, саводлилик 50-60 фойизгача борувчи татарлардаги мактаб-маориф сўнишга юз тутди. Яқинда эса Москва остоналаридан Тошкентгача, Пермдан Ленкорангача бўлган, мусулмонлар яшаб турган жойларда уларни зўрлаб православ динига ўтказилаётгани хакида гап таркалди. Бошқирд ерларини русларга арзон-гаров улашилаётгани, Туркистоннинг серхосил тупроқларидан махаллий ахоли кувиб чиқарилиб, казакларнинг жойлаштирилаётганини эса маъмурларнинг ўзлари ҳам яширмаяптилар.

Тўгри, Руснинг ўзи ҳам истибдодни хўб кўрди. Бу ўринда кўпинча, мўгул-татар босқинини мисол келтиришни хуш кўрадилар. Лекин инсоф билан айтганда, “унинг ўрнида шундай куч-кудратга эга бошка бир кавм шунча муддат хукмронлик килганида, Русни тамомила йўк этиб юбориши мумкин эди...” Нима килдилар? Олик-соликларини олдилар. Кизларга кўз олайтирдилар. Бирок дин-диёнатларига дахл этмадилар. Хозирда мусулмон хаётига нисбатан бундай деб бўлмайти. Гарчанд биз, мусулмонлар, яъни “гайрижинслар” конун олдида руслар билан тенг, деб эълон килинган бўлсак-да, амалда иш тамом бошка. Бу кетишда мусулмоннинг мусулмончилигини саклаб қолиши кийин. Окибат нима бўларкин?

Шунча шахарлар бунёд этган, фан ва маданиятнинг ўнлаб дохийларини, харбу зарбнинг оламжахон валломатларини дунёга берган бу миллат нахотки, сувга тушган тошдек зим-зиё кетса?!..

Бу дардли ўйлар Исмоилбекга тинчлик бермайди. Махаллий “Таврида” газетасида кетма-кет мақолалар эълон қилади. Улар ўша 1881 йилнинг ўзида алоҳида рисола бўлиб босилди. Бу рус тилида ёзилган “Русия мусулмонлиги” номли асар эди.

“Русия мусулмонлиги” хажман катта эмас, икки босма тобок атрофидаги ихчам бир рисола. Лекин унинг ахамияти жуда катта. У Русияда яшовчи мусулмонларни шу мамлакатнинг тенгхуқуқли фуқароларига айлантириш ва айни пайтда уларнинг ўз миллий, диний жихатларини саклаб қолишга қаратилган дастурдир.

Хўш, хоким ва тобеъ миллатнинг-руслар ва мусулмонларнинг ўзаро муносабатлари қандай асосларда қурилмоғи лозим? “Руслар ва рус мусулмонлари бир заминда, бир конун остида тасодифий ҳамроҳлар, пешонага битган кўшнилари сингари яшайдиларми ёки улуг, муаззам ватанимиз халқларининг буюк оиласида фарзандлар мисоли ўзаро

кардошлик алокаларини йўлга кўядиларми?” Нима бўлганда ҳам давлат мустахкам, мамлакат осойишта бўлмоги керак. Пировард максад-шу. Муносабатларга келганда, хал килишнинг икки йўли бор.

1. Руслаштириш оркали миллатлар бирлиги-хамкорлигига эришиш.
2. Тобеъ миллатни маънавий-рухий такомиллаштириш-етказиш оркали хамфикрлиликка эришиш. Биринчиси-

Польшада ўтказилаётган йўл. Иккинчиси-Финляндияда.

Ассимиляция сиёсати, канчалар назокат билан олиб борилмасин, зўравонликка, иккинчи бир халқнинг конуний ҳуқуқикини чеклашга олиб борадики, шунинг ўзиёк хар -кандай кишининг ундан ихлосини кайтаради. Энг тўғри йўл иккинчи йўлдир. Хаёт осойишта, хатто бир қадар фаровон Америкада, Швейцария, Австро-Венгрияда биз иккинчи холни кўриб турибмиз.

Хўш, тобеъ миллатнинг, хусусан, мусулмонларнинг маънавий камолотини кандай таъмин этиш мумкин?

Мусулмонлар жамоа-жамоа бўлиб яшайдилар. Хар бир жамоа ўзига хос жажжи бир давлат, ўз конун-қоидаси, урф-удуми бор. Булар бари ислом руҳи, тартиботи билан боғланган. Каттага ҳурмат, кичикка шафқат-ақида. Хаммаси учун асос-Қуръон. Бунда табака йўқ. Аллохнинг олдида барча тенг.

Хар бир жамоанинг ўз мактаби, мачити бор. Бир неча жамоада муштарак жомеъ масжиди. Сўнг мусулмоннинг хам олий мактаби, хам академияси хисобланадиган-мадраса. Мусулмон жамоаси учун 10-20 оила кифоя. Уни такдир, кайга элтиб ташламасин, мазкур тартиблар асосида бирлаша олади. Чунки мусулмончилик бу эътиқодгина эмас, турмуш хамдир. Шу сабаб, уни “ютиб юбориш” хаддан ташқари кийин. Бир вақтлар Литва князлари татар суворийларини харбий юришлари, шахсий муҳофазалари учун ёллаганлар. Ўтган йили уларнинг авлодларини кўрдим. Номлари, тиллари ўзгариб кетган, лекин хали хам мусулмонликни ушлаб келадилар. Ишондимки, мусулмонликни йўқотиб бўлмайди, дейди Гаспринский.

Уни йўқотиш учун зулм ва кийин-кистовларни, чеклашни хаддан ошириш керак бўлади. Бирок шунда хам максадга эришиб бўлмайди. Расм-тартиблар оилага, уйларга кўчиб киради ва хар кандай назоратдан четга чиқади. Курашиш деярли мумкин бўлмай қолади. Мабодо, шунда хам фалокат босиб, мусулмончиликни бирор жамоадан қувиб чиқаришга эришилса, яъни уни бузишга муваффақ бўлинса, у еерда ахлоқсизлик, моддий-маънавий таназзул авж олади. Демак, ягона йўл мусулмонларни тенглик, озодлик, фан ва маориф заминида маънавий такомиллаштиришга ва у оркали руслар билан бирлашишига эришиш. Бу Гаспринский келган биринчи хулоса эди. Бу маънавий такомиллаштириш мусулмонларнинг ўз тиллари, ўқув воситалари оркали амалга оширилмоги лозим. Рус мактабларида ўқиб, рус фани, адабиёти, матбуоти оркали камол топувчи мусулмонлар бармок билан санокли даражададир. Рус-тузем, рус-татар мактаблари деб аталган ва гайрируслар учун мўлжалланган мактаблардан бирор натижа чиқиши мушкул.

Исмоилбекнинг ўзи бир вақтлар шундай мактабларнинг ашаддий тарғиботчиларидан эди. 6-7 йиллик тажрибадан сўнг ташлаб кетди. Симферополдаги татар ўқитувчилар семинарияси хам ҳеч бир самара бермаёттир. Шуларга кетаётган вақт ва харажат ушбу керакли билимларни мусулмон болаларининг ўз тилида ўрганишига сарфланганида самараси тамом бошқача бўлур эди.

Ахир, кўзи боглик одам атрофдагиларнинг кимлигини билмаса, улар билан қандай якинлашиб кета олади? Хатто рус бошлангич таълими асли ўзаги бир Малороссияда натижа бермаган бир пайтда, уни қандай қилиб татарларга қўллаш мумкин? Сиз рус мактабларига тарбия ва маориф учун немис тилини жорий қилиб кўринг-чи, нима бўларкин. Энг сара ўқитувчиларни, энг кейинги воситаларни сафарбар қилганингизда ҳам қутилган натижага эриша олмайсиз. Рус тилининг ўрни эса “гайрижинс” мусулмон мактабларида бундан ҳам ахамиятсизроқдир.

Масаланинг яна бир нозик томони бор.

Хар бир мусулмон эътикод ва турмуш тақозосига кўра тўғри, ҳалол. У маърифатли бўлгани сайин бу хусусиятлари қучайиб боради. Лекин тақдир тақозоси билан у ёки бу чет тилини у ёки бу даражада ўзлаштирган айрим мусулмонларимиз етарли илмий заминга эга бўлмай, европачиликнинг зохирий томонларини илиб оладилар-да, умрларини зоеъ қетқиздилар. Булар ўз қавмларининг яхши сифатларини йўқотиб, ўзгаларнинг иллатини ўзлаштирган кишилардир. Улар, кўпинча, ёшлиқларида “ишқбоз”лик билан машгул бўлиб, кексайганда ўз гуноҳларини ювиш учун ҳаётдаги хар бир янгиликка, маърифат ва тараккиётга қарши оёқ тираб туриб олувчи олчок, юзсиз кишилардир. Исмоилбек мусулмонларнинг бундай хилини рус мусулмонлари орасида ҳам, араблар, турклар орасида ҳам жуда кўп кўрди...

Маърифатни тил эмас, билим беради. Рус мусулмонларининг ҳаётини рус тили эмас, энг осон, энг таъсирчан воситалар билан ўзлаштириладиган илм-фангина ўзгартириши мумкин. Ва бунда асосий восита, Исмоилбек фикрича, анъанавий мактаб, мадраса бўлмоғи керак. Бошлангич мактаб хар бир мусулмон жамоасида бор. Мадраса ҳам етарлик. Эътибори ҳали ҳам баланд. Замонлар бўлганки, мусулмонлар ўз мадрааларида илми хандаса қаби ўнлаб зарурий фанларни ўрганганлар. Уларда жаҳоний олимлар мударрислик қилганлар. Уларнинг тор, икки қаватлик хужралари илм-фан оламининг қанчадан-қанча кашфиётларига гувоҳ бўлган.

Кани ўша мадрасалар?

Мадрасалар бор. Илгариги фан, гайрат, энг муҳими рағбат йўқ. Бунинг сабаблари кўп, албатта. Шулардан бири анъанавий мактаб-мадрасаларнинг иқтисодий заминдан узилганлиги-чор ҳукумати томонидан вақф ерларининг олиб қўйилганлигидир. Хуллас, ҳозирги мадрасалар илмхона эмас, қорихона. Мақсад ҳам, усул ҳам қорилик, кўр қорилик. Унинг зах хужраларида 15-20 йилда олинадиган билимни замонавий ўқув юртларида 3-4 йилда эгаллаш мумкин. Инсоннинг умри шу қадар қадрсизми? Дарвоқеъ, мадрасаларнинг ночор савияси ҳақидаги кескин гапни 30 йил бурун Шихобиддин Маржоний айтган эди. “Таржимон”ни чиқаришга 4 йил деганда зўр-базўр руҳсат олиб, унинг дастур-йўналиши хусусида шаҳарма-шаҳар кезиб, суҳбат ўтқазиб юрганида унга самимий қўл узатганлардан, чин дилдан қўллаб-қувватлаганлардан бири ҳам мана шу машхур тарихчи бўлди.

Мадрасаларни янгилаш керак.

Агар руслар ўз мусулмонлари учун даврида илм-фаннинг канчадан-канча яловбардорларини етказган шонли мадрасаларини рус заминида қайта тиклаганларида эди, ватан ва инсоният олдига буюк хизмат қилган бўлур эдилар:

Аслида буни қилиш у қадар қийин эмас. Бутунроссия бўйича 9-10 мадраса, масалан, Козон, Уфа, Оренбург, Астрахан, Тошкент, Самарканд, Баку, Нуха, Бокчасарой каби мусулмон марказларида ислох қилинса, кифоя. Уларни янгилаш, мохиятан, бу мадрасага табиий фанларнинг махаллий тилдаги қисқа курсларини қиритиш, тарбия асослари ва мухтасар рус қонунчилигини ўқитишдир. Муаллимларни университетларнинг факультетларини, Лазарев шарқ тиллари институтини тугатганлар орасидан танлаб олиш мумкин. Бундай ислохот ҳар бир мадрасага кўпи билан 7-8 минг сўмга тушар. Борингки, ҳар йили ўнта мадрасага юз минг сўм кетсин. Буни ҳеч бўлмаса, мусулмонларимиздан иона тўплаб ҳам йиғиш мумкин. Бу ишлар амалга ошгудай бўлса, 10-15 йил ичида маорифимизни тубдан ўзгартиш, қайта қуриб олиш мумкин бўлур эди. “Мусулмонларга Русияни, унинг ҳаётини ва қонунларини ўрганмоққа имкон беринг, уларга тор дунёқарашларини янгилашга, жонлантирувчи билимга эга бўлишга имкон беринг. Улар учун янги гоёларга ва принципларга қиришиш жараёнини енгиллаштиринг, ва сиз, ухлаб келаётган оғирбош, мудрок мусулмон бандасининг нақадар тез жонланиб, ўзлигини инкишоф этиб, рус тафаккури ва ҳаётига тез араллашиб кетишини кўрасиз. Бунинг учун кўп нарса керак эмас. Лекин унга фақат тўғрилиқ, софдиллик билангина, мусулмонларнинг ўз тилларига, ўқитув воситаларига муружаат этув йўли билангина эришиш мумкин”.

Шундай қилингудек бўлса, рус тили ва фанига путур етадимми? Ватан маърифати, умуминсоний маданият ютмайдими? Қанчадан-қанча англашилмовчиликларнинг, бахтсизликларнинг олди олинмайдими? “Эхтимол, рус мужиги ҳам ҳеч нарса ўқимайди, ҳеч бало билмайди, яшайпти-ку!” деб менга эътироз билдиришлари мумкин, -ёзади Гаспринский. -Биринчидан, у жуда ёмон яшайди, ҳеч нарса ўқимаганлиги учун бошида минг бир бало; иккинчидан, нима бўлганида ҳам, биргина келиб чиқилишининг ўзи, тарихий аъъаналари уни рус ҳаётига, тартибларига турмуш ва қарашлари тамом бошқача мусулмонга қараганда яқин қилиб қўяди”.

Бу китоб босилиб чиқиши билан великорус шовинистларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Айниқса, мусулмонларнинг мактаб-маорифини миллий асосларда қуришлари лозимлиги-миллий мактаб ҳақидаги фикрлар ёкмади.

Буни у биларди. Москвада Милютин гимназиясида ўқиб юрган пайтлари ўриспарастлиги билан донг қозонган М.Н.Катков билан бу масалада кўп тўқнашган эди. Унинг муҳаррирлигида чиққан “Московские ведомости” газетаси билан “Руссий вестник” журналининг мунтазам ўқиб борар эди. Унинг нуқтаи назари Тошкентда Н.Остроумов ва М.Муропиев, Козонда Н.Ильминский билан айни бир хилда эканлигини яхши биларди. Н. Ильминский турк-татар халқининг мактаб-маорифига дахлдор ҳар бир илғари силжишни рус халқига қарши ҳаракат деб билади. Синоднинг обер-прокурори К.П.Победоносцевга ёзган бир хатида очикдан-очик “Русиядаги мусулмон халқларига биронта ҳам ижтимоий сиёсий ҳуқуқ бермаслик керак”, дейди. Дарвоқеъ, туркий халқлар алфавити билан кўпдан шугулланиб келаётган турк профессори А.Эржиласин

Гаспринский анжуманидаги 1991 маърузасида глати бир фактни келтирган эди. Маълум бўлишича, Н.Ильминский 1876 йилда туркий халкларга рус алфавитини жорий қилиш таклифи билан чиққан экан. Унинг фикрича, ҳар бир турк кавмининг ўз тилига ва алфавитига эга бўлишига эришиш лозим. Шунда уларни ажратиш осон кечади. Бу гоё инкилобдан сўнг режали, боскичма-боскич амалга оширилди. “Йилдиз” журналининг 1989-1991 йил сонларида эълон қилинган С.Гафаров монографиясида ҳам бу ҳақда кизикарли материаллар келтирилган.

Исмоилбек Русия қоидаларини синчиклаб ўрганди. 1882 йилда “Солномаи туркий”, “Миръоти жаҳид” номларида 2 рисола эълон қилди. “Рус мусулмонлиги” асарида кўтариб чиққан масалаларни амалга оширишни матбуотдан бошлади.

«Таржимон» зарурати

Вазиятни ўзгартириш учун уни олдин англантиш керак. Бунинг учун эса минбар зарур. “Таржимон” мана шундай зарурат туфайли юзага келди: “Бир бечора фақирни кўрсак, ачинамиз. Ўлаётган бечорани кўрсак, юрагимиз изтиробдан огрийди. Хатто бир хайвоннинг қийналиши раҳмимизни келтиради. Лекин бир эмас, минглаб кишиларнинг, бутун бир халқнинг жаҳолатдан мислсиз қийналаётганини кўрмаймиз....”

Газетанинг дастлабки сонларидан бирида шундай сўзлар бор эди.

Бу жасоратли садо ўша пайтлари жуда ҳам зарур эди.

Руслаштириш авжида. Итил-Волга бўйидаги татарлар орасидан бирор мансабдор у ёқда турсин, мачитга имом ҳам миссионер. Н.Ильминский руҳсатисиз сайланмайди.

Мактаб-мадраса китоблари-ку бирма-бир қўлдан ўтади. Туркистонда-Остроумов тўра. Кавказнинг ҳам ўз тўралари бор, албатта. Бу тўралар ўз миллатларидан бошқасини миллат деб ҳисобламайдилар. Н.Ильминскийнинг кейинги чиранишларини қаранг. У очқдан-очик Русияда ҳеч қандай турк-татар халқи йўқ, унда-бунда тўп-тўп қабилалари учраб, қолади, уларни ҳеч бир миллатга мансуб деб бўлмади, деб чиқди. Обер-прокурор К.П.Победоносцевга, “Таржимон” мусулмон гоёларини Европа маорифи билан беэмакчи, Русиядаги турли қабилалар, хилма-хил тилли миллион-миллион мусулмонларни бир миллат қилиб бирлаштирмоқда, Русиядаги барча мусулмонлар учун умумий туркий тил асосида ягона бир тил ясамоқчи, деб шикоят қилди.

Гаспринский 1905 йилда ўз газетасида “Зўрлик билан руслаштириш назарияси” (23-сон) деган мақола бостирган эди. Бу мақолада унинг фикри қатъий. Рус халқи билан рус ҳукумати бир-биридан фарқлаш керак. Рус халқи бизни ҳеч қачон “гайрижинс” санамайди. Буни рус “папазлари”, чор маъмурлари тўқиб чиқарган...

Шунингдек, таъсир ҳақида ҳам гапирилгудек бўлса, бир томонлама эмас, ўзаро таъсир ҳақида сўзламоқ керак. Агар ҳозирда ҳаётимизга, фикрларимизга рус таъсири бўлаётган бўлса, ўтмишда Русия биздан кўп нарса олди... Умуман олганда эса, ҳар бир халқдаги сингари русларда ҳам талай фазилатлар бор. Масалан, “рус кишиси ўзининг ҳар нарсани, ҳар хил кишини бирлаштиришдаги сабри-чидами билан қучли ва улуг”.

Лекин ҳар бир миллат ўз йўли билан тараккий топмоғи керак. Бу ҳусусда баҳсга ўрин йўқ.

Миллатнинг ўзлигини кўрсатадиган хусусиятларидан бири тил ва маорифдир. Бу иккиси бўлмаса, миллат мустикал бўла олмайди. Гаспринский 1905 йилда ёзган маколаларидан бирида миллатнинг асоси иккита: тавҳиди тил (тил бирлиги) ва тавҳиди дин (дин бирлиги) деган эди. Дарҳақиқат, тилнинг ўрни бекиёс: “Инсоннинг оти бўлмаса, ўзи ҳам йўқ демакдир, шунингдек тили бўлмаган инсон ҳам соқовдир”.

“Тил бирлиги масаласи бизим ҳаётимизда ҳаёт-мамот масаласидир, ва биз бу масалада бир кадам ҳам орқага чекинмаймиз,-ёзади И.Гаспринский 1906 йил 18 декабрда. Биз учун орқага чекинмоққа йўл йўқ. Яшасин миллат! “Тил бирлиги!”, “муштарак тил ва адабиёт” зарурлиги мутлақо аён бўлди. Русиядаги турк-татарлар ўз учрашувларида, мажлисларида умумий туркий тилда сўйлашарканлар, хужжатлар, ёзишмалар умумий тилда олиб бориларкан. Бу йил адабиётчилардан, ёзувчи ва публицистлардан ўндан тўққизи умумий туркий тилда сўзлашиб, ёзиб келди.Бу йил жойларда йигирмадан ортик янги газета пайдо бўлишига қарамасдан, “Таржимон”нинг обуначилари сони қамаймади. Баъзи жойларда ҳатто ортди. Бу умумий тил бирлигининг натижасидир.

“Таржимон” умумий бир миллий газетадир. Унинг тили ҳам умумий бир миллий тилдир. Яшасин миллат! ҳам яшар, чунки у тилда ва фикрда бирликнинг зарурлигини англади. Тил бирлиги эса адабиёт бирлигидир. Бу эса ўз навбатида меҳнат ва ҳаракат бирлигининг асоси ўлароқ миллатнинг озодлигини таъмин этажакдир”.

Тил миллатнинг жонли, ҳаракатдаги тарихидир. Унинг кечмиши ҳам, ҳозир ҳам тилда ифода этади. Миллатнинг барҳаётлигига энг муҳим гувоҳ тилдир. Тил миллат учун ҳаёт-мамот масаласидир. Гаспринский ўз маколаларидан бирини “Тил масаласи-энг муҳим масала” деб номлаган эди.

Туркий халқларнинг муштарак тили ҳақидаги гаплар 1905 йил воқеларидан кейин, оқ подшо ён беришга мажбур бўлган, эркинроқ айтила бошланди. Ҳатто айрим ишлар ҳам қилинди. 1906 йил Гаспринский айтганидек, “тил йили” бўлди. Жумладан, 1906 йил Нижний Новгородда Русия мусулмонларининг 600-700 вақили иштирок этган йигилишида умумий адабий тил масаласи ўртага қўйилди. Уни аста-секин шакллантириш ва амалиётга қўйиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу қарор ўша муштарак адабий тилда алоҳида рисола бўлиб босилиб ҳам чиқди Нихоят, 1907 йилда Русия давлат маориф инспекцияси мамлакатдаги мусулмонларнинг ўз она тилларида ўқув-ёзувни олиб боришлари мумкинлиги ҳақида қарор қабул қилди. Бироқ бу махсус қарор мусулмон болаларини ўз она тилида ўқитишни қарор ерли шевада олиб бориш зарурлигини ўқиди.

Гаспринский шундан чўчиган эди. У бу қарорни мутлақо нотўғри, ҳатто жиноят деб ҳисоблади:

“Маориф инспекциясининг бу ишини биз бутунлай ҳато деб биламиз, чунки халқнинг она тили бу миллатнинг адабий тилидир. Агар бизим қадимий адабий тилимизнинг бир халқаси Алишер Навоий тили бўлса, турли шевалардан таркиб топган янги замонавий тилимиз унинг иккинчи халқасидир”.

“Таржимон”нинг 1908 йил 13-сонидан босилган “Тил ва маъсулият” мақоласида яна шу масалага қайтиб, ўз фикрини атрафлича асослайди. Чиндан ҳам Русиянинг турли жойларида истикомат қилувчи туркий халқларнинг тиллари, тўғрироғи, шевалари бир-биридан фарқ қилади. Ҳўш, бу фарқ русларда йўқми? Вятка мужикларининг тили Ярославль хунармандлариникидан, Тулаларники Курск, Смоленск ерлилариникидан қанчалик фарқ қилади! Араблар-чи? Гоҳо улар орасидаги фарқлар бир-бирларини

тушунмаслик даражасига боради-ку? Нима учун Ломоносов, Жуковский, Пушкин, Тургенев каби адиблар, мутафаккирлар ягона адабий тил учун умр бўйи курашдилар?! Нима учун арабнинг кўзга кўринган олим-фозили бор-ки, тил бирлигини тилдан кўймайди?! Немислар нега умумий тил устида бу кадар жон куйдирадилар?!

Тўгри, ягона адабий тил миллий адабиёт билан бирга майдонга келади. Лекин уни шакллантириш учун биргина адабиёт ахлининг эмас, бутун миллатнинг биринчи навбатда, зиёлиларнинг гайрат ва рағбати керак.

Бу ерда ҳам ишни маорифдан бошламок зарур. Боланинг илк саводи майли, шевада чиксин, лекин иккинчи-учинчи йилданок ўқишлар умумий ягона тилда кетмоги лозим. Бу дегани дунёнинг ташвишларини кўзда тутган, лекин ўз она тилимизда, миллий рухимизда бўлган ўрта ва олий мактаблар илмий, маданий муассасалар, турли-туман мутахассислар, хуллас, нимаики миллатнинг иктисодий, сиёсий ва миллий мустақиллигини таъмин этадиган бўлса, хаммаси керак. Буларсиз миллат озод бўла олмайди.

Хўш, бизга хозир она тилида ўрта ва олий мактаблар очишга рухсат берилса, биз бунга тайёрмизми, деган авол кўяди Исмоилбек Гаспринский ва “йўк!” деб жавоб беради.

Демак, биринчи вазифа, ёш, тараккийпарвар миллий зиёлилар тайёрламок, замин хозирламокдир. Уни ҳеч ким килиб бермайди. ўзимиз килишимиз керак:

“Бугундан бошлаб умумий тил устида кураша бошламок, мактаблар, учун дарсликлар, ўқув китоблари, лухатлар тайёрламок керак”, -деб ёзади Гаспринский “Таржимон”нинг 1907 йил 42-сонида босилган “Дўстларимга” номли мактубида.

Буларнинг хаммасини боши миллий онг, хусусан, миллий маориф бўлади.

Мамлакатимизда сонига кўра нисбатан озчиликни ташкил этувчи армани, гуржи, латишларни каранг, канчалар илгарилаб кетдилар. Финляндия ва Польша мустақилликни олишгача етди. Иктисоди ҳам жойида. Керакли нарсаси бор. Хаммаси миллий онгдан, миллий тил, адабиётдан.

У ўша 80-йилларнинг бошида Бокчасаройда кизлар учун махсус мактаб очган, уларнинг хаётини ёритувчи “Хотинлар дунёси” номли журнал чиқарган эди. Буюк маърифатчи инсониятнинг ярмини ташкил этган хотин-кизларга, биринчи навбатда, асрлар бўйи ичкарида келган мусулмон аёллар турмушини илм-фан билан ёритиш йўлида жуда катта иш олиб борди.

“Миллатнинг икки асоси бор: тил бирлиги, дин бирлиги. Миллатнинг ўзлигини йўқотиш учун шуларнинг биттаси бузилиши кифоя”, дейди Гаспринский. У Волгабўйи матбуотидан айрим жумлаларни мисол килиб келтирган эди: “Уч вороной от жеккан тройка шипко келедир”. Бу жумла қандай тилда бўлса бордир, лекин турк-татар тилида эмас”-деб изоҳ берган эди Исмоилбек.

Дархақиқат, миллатларнинг ўзини таниши, ўзини англаши, ўз аклича, ўз эркича, ўз феъллича, ўз урфича яшашга уриниши миллатчилик эмас, бу табиий хол. Аксинча, шуларни писанд этмаслик-миллатчилик. Биз нима учун тарих иккига бўлиб ташлаган Вьетнамни, Яманни бир давлат бўлиб бирлашишини олқишладик? Нима учун икки Германиянинг бир бўлишига хайрихолик билдирдик? Нима учун Солженициннинг рус, малорус, белорус миллатларининг ягона давлати бўлиши лозимлиги хақидаги фикрларини табиий қабул қилдик?

Мехмет Сарой айтганидек, “Туркларнинг асли бир. Лекин замон ва макон ихтилофлари

улар орасида тафовутлар, шевалар пайдо килди”. Уларни бир-бирига танитмок, ягона ва умумий тарихни англатмок факат миллий эмас, инсоний бурч хамдир. Бу гапни Исмоилбек 1907 йилги мусулмонларнинг жахон конгрессида изтироб билан айтган эди. Агар шуни амалга оширмасак, миллатнинг юзига карашга хаккимиз йўк, деган эди. Иккинчидан, хар бир миллат ўзлигини кадрлай билиши керак. ўзлиги билан гурурлана олиши, ифтихор эта билиши лозим. Шундагина у тенглар аро тенг бўла олади. Шундагина у “хаво” ва “гизо” олади. Мамлакатимизда кечаётган бугунги жараёнлар бунга далил. Исмоилбек феноменининг энг мухим нукталаридан бирини, шубхасиз, хар бир миллатнинг маориф маданиятини миллий заминда олиб бориш, миллий тил учун кураш ташкил килган эди. Биз хозир мана юз йилдан сўнг мана шу хакикат билан, мана шу зарурат билан юзма-юз келиб турибмиз. У туркий халклар учун ягона тил, имло масаласини кизгин химоя килиб чиккан эди. Тил бирлиги хакидаги фикри, эхтимол, эхтимолдан бироз узоклашгандир. ўтган вақт ўз тахририни киритгандир. Бирок ягона ёзув масаласи,ўйлаймизки, у кадар эскирган эмас.

Келажак хакида ўйлар

1885 йилда Истанбулдаги Абузиё матбаасида Исмоилбек Гаспралининг “Оврупо маданиятига бир бетарафона назар” деган кичкина рисола босилиб чикди. Европа ўз тараккиётининг хадди аълосида турган, Европа турмуш тарзи дунёнинг барча мамлакатларига ўртак ва тимсол тутилган бир пайтда Русиядай колок бир юртнинг кайси бир бурчагидаги бир мусулмон дунёнинг тараккийпарвар ахли орасидаги хукмрон нуктаи назарга эътироз билдирди. Фан ва техникаси билан дунёни хайратга солган капиталистик Европани хам, жаннат ваъда этувчи социалистик Европани хам рад этди. Хар иккисида хам ахлоксизлик кўрди. Бугунги Европа маданияти кадим Рим цивилизацияси асосида майдонга келгандир. Кадим Рим салтанати эса маънавий ахлокий чириганлиги учун барбод бўлгандир. Бинобарин, “Румолилар асир этлари билан ховузларда бокилган баликларга тўймасдан кандай кулаган бўлсалар, уларнинг фарзандлари бўлган овруполилар хам бутун дунёнинг меваларига тўймайдилар”, -деб ёзади Гаспрали.

Кадим Рим салтанати деганда бугунги ўқувчининг кўз ўнгига,биринчи навбатда, бир тўда тўраларнинг кўнглини очиш учун ўлим билан курашга чиккан гладиаторлар, машхур Спартак келади. XIX аср эса Европа колониализмининг гуллаган даври эди. Китоб чоп этилган 80-йилларда окподшонинг севимли генерали Скоблев олис Хуросоннинг Кўктепа калъасини конга ботириб, Марви шохжахонни ишгол этган эди. Румолиларнинг XIX асрдаги фарзандларининг бутун дунёнинг меваларига тўймасликлари шундан. Муаллиф фикрича, янги-XIX аср Европа маданияти билан кадим Рим маданияти мохиятан бир хил. Куроллар, усуллар, ўртаклар ўзгарган холос, натижа ва самара эскича.

Рисолада асосий эътибор “янги дунё” маданиятининг маънавий-ахлокий жихатларига каратилади. Ворисийликка, оталар ва болалар масаласига тўхталади. Болаларнинг (социалистларнинг) ўз оталари (капиталистларни) рад этишларида катта маъно кўради. Айни пайтда болаларнинг адолат хакидаги тушунча ва фикрлари адолатсизликлар

билан тўла эканлигини очиб ташлайди. Унингча олдинги хар икки маданиятнинг асосий нуксони шундаки, уларда хакконият йўк. Ислондаги хакконият йўк. Хакконият дегани нима? Авлоний буни шундай тушунтиради:

“Хакконият деб ишда тўгрилик, сўзда ростликни айтилу...” Гаспрали барча инсонларнинг ўзаро муносабатлари бир асосга - фойда асосига курилганини таъкидлайди, лекин ишлаб чиқариш воситаларини киши фаолиятини назорат килувчи ушр (ўндан бир микдордаги йиллик экин солиги), закот (киркдан бир микдордаги йиллик мулк солиги) кабиларнинг инсон ва жамият хаётидаги фавқулудда назоратчилик ролини уқдиради. Шулар Оврупонинг хукук ва ахлокига асос килиб олинганида социалистик фикрларга имкон колмаслигини айтади. Шу тарика Европа илм-фан ислон ахлокининг хамкорлигида майдонга келадиган янги умуминсоний маданият масаласини кўтаради. Хўш, ислон маданияти кандай маданият? У нимани кўзда тутуди? Оврупо маданияти шархидан кейин бунинг изохиға хам зарурат тугилган кўринади. Хар холда Исмоилбекнинг шу номда бир китоби пайдо бўлди ва киска муддатда 2 марта чоп этилди. Маданият, унингча кишиларнинг турмуши, иш фаолияти, касб-хунарға муносабати билан белгиланади ва уларни тахминан 3 га бўлиш мумкин:

1. Нутксиз хайвон даражасинда ўлуб оиладан, никохдан, уй-жойдан, саноатдан, зироатдан мутлако хабарсиз бўлиб, ярим ёввойи холда тоғларда маймунлар каби умр кечириб ва баъзи балик ва ов ила гизоланурлар.

2. Саноатдан, тижоратдан, иморатсозликдан, хунардан бебахра бўлсалар хам оила ташкил этиб, фазоили никохдан хабардор бўлиб жинс-жинс кўшилишиб кирларда бугун бунда, эрта унда кўчиб юрадилар ва емишлари боккан моллари билан.

3. Саноат, зироат тижорат билан машгул бўлиб, хам оила, хам жамият, хам давлат ташкил этиш даражасига етишиб хунар, фунун, хукук, улум ва ахлоқ ошноси бўлгандирларки, улар овулларда, шахарларда истикомат этиб, низом асосида осойишталикда, омонликда, минг хил иш-куч, саноат, хунар, касб ва тижорат билан дунёда рохатда яшаб келадилар.

Улардан биринчиси, шубхасиз “вахший”, учинчиси “маданий” дир. Маданият халк ёхуд миллатнинг осойиш ва омонлигиға, тирикчилигиға мутаносиб бўлади. У ҳеч қачон ёлғиз бир миллатға ёхуд мамлакатға тегишли бўлиб килмайди. Турли сабаб ва шароитға кўра бирида озрок, иккинчисида кўпроқ ёхуд бунда бир, иккинчисида бошка жихати нисбатан фаркли ривожланиши мумкин. Бир вақтлар Оврупо ундан бебахра колган эди, хозирда унинг Осиёдан ўсиб кетганлиги хаммаға аён. Заминида Оврупо кийим нималигини билмай, мол терисига ўралиб юрган пайтларда. Осиё пахта-ипак матоларини танлаб киярди. Хозирда Осиёли от-эшак, кайик билан ўн кунда юрадиган йўлни Европа темир йўл ё пароходда бир кунда босиб ўтади. Бу маданият даражасининг самараси. Айни пайтда у бутун инсониятникидир.

Кимки бу йўлда хизмат килса, инсониятға хизмат килган бўлади. Шу жихатдан, мусулмон олами инсониятға нима берди? Умуман, унинг хизмати борми?

Исмоилбек шундай савол кўяди ва “Хам бордир, хам кўпдур” деб жавоб беради. Шундан сўнг 2 мухим масалаға аниклик киритади.

1. Ислон маданиятининг биргина араб маданиятидан иборат эмаслиги. Оврупода кенг

таркалган бу фикрни муаллиф янглиш хисоблайди. Дархакикат у холда француз, инглиз, немис зиёлилари бунёд этган илм-фанни “лотин маданияти дейиш керак , чунки улар шу тилда ёзилган. Ундай демаймиз ва тўғри киламиз. Ислом маданиятини ҳам ёлғиз араблар яратмадилар. Унда турк, форс, хинд ва бошка кавмларнинг ҳам улуши бор.

2. Ислом маданиятининг антик ва хозирги Оврупо маданияти билан ўзаро муносабати масаласи.

Инсониятнинг энг қадим маданияти, шубхасиз, Миср ва Юнон маданиятидир. Хозирги баравж маданияти эса, Оврупо маданияти бўлиб турибди. Хўш, ислом маданиятининг ўрни қаерда? Оврупо олимларининг кўпчилиги бугунги Оврупо маданияти қадим Миср-Юнон маданиятининг бевосита давомчиси дейдилар. “Ва лекин бу иддаолари янглишдир ва хатодир,-деб ёзади Исмоилбек.-Чунки Юнон маданияти охири ила Оврупо маданияти бошина қадар кечмиш минг йил олам маданиятсизми қолди? Оврупо маданиятни тўғри Юнондан олган бўлса, нима учун минг йил уни олмасдан кутиб ўтирди? Муаллифнинг атрофлича асослашича, юнон маданияти Овруподан олдин ислом дунёсига ёйилган ва мусулмонлар уни тараккий қилдириб, нуксонларини озайтириб, Оврупога топширдилар. Аристотель, Платон қаби ўнлаб машхур юнон олимлари асарларини Оврупога танитганлар мусулмонлар бўлади. Буни арб олимлари орасида эътироф этгувчилар йўқ эмас. Америкалик Драбер “Оврупо аклий тараккиёти тарихи” китобида “Оврупонинг бугунги улуг зиёси мусулмонлар ёккан шамъ ва чирокларнинг ёгдусидан майдонга келгандир” деб ёзган. Ояти қарима ва пайгамбаримиз ҳадислари, саҳобалар эътирофи исломият маданиятининг асоси ва манбаи эканлигига далил эмасми?

Дархакикат, “Қуръони қарим”да “илм” сўзи 751 ўринда учраб экан...

Ислом олаmidан узок юнон маданияти мусулмонлар хаётига қандай кириб қолди?

Бу VIII асрдан Аббосий халифа Абу Жаъфар Абдуллох Ал-Мансур замонидан бошланган. Илм-фанни севган бу халифа хинд олимларидан илми нуҷум ва хайъатни ўрганган. Юнонларда бу фанларнинг тараккий топганлигини англаб, таржима қилишни йўлга қўйган эди. Воқеа бундай бўлган эди: Аббосийлар замонида христианлар орасида “несторий”лар деган бир гуруҳ пайдо бўлади. Булар 431 йилда Эфес ибодатхонасида дунёвий қарашлари учун сазойи қилиниб, юртдан бадарга қилинган патриарх Несторнинг издошлари эдилар. Улар Эрон, Ўрта Осиё, Арабистон шаҳарларида дарбадар юрар эдилар. Абу Жаъфар буларни тўплаб, химоясига олиб, таржима ишларини бошлаб юборади. Қиска муддатда Бағдод, Шом илму хикмат хазиначарига айланади. Бу борада Хорун Ар-Рашид, Маънун қаби халифалар қатта химмат ва жасорат кўрсатадилар. Нихоят, булар ўз самарасини беради.

Исмоилбек ўз фикрларини далиллаш учун кўплаб мисоллар қелтиради. Чунончи, механика илми даражасини кўрсатувчи шундай факт қелтирилган. Хорун Ар-Рашид (763-809)нинг Франция ҳукмдори Буюк Карл (742-814)га юборган совгалари орасида занг чаладиган соат бўлиб, барча овруполиларни хайрат ва таажжубга солган. Абу Жаъфар юнон ҳукмдори билан инок эди. Афинадан беадад китоб олдирди. Маъмун даврида Птоломейнинг “Мажистий”и таржима қилинди. (Яхё Ибн Холид Бармакий). Санад бин Али ва Холид бин Абдулмалик Марварудий астрономия бўйича янги

маълумотларни кўлга киритдилар. Ер куррасининг узунлик ва кенглик даражалари ўлчаб чиқилди. Сайёрамиз харакатига доир 3 зиж тартиб қилинди. Аббос бин Саййид Жўшарий ибн Исхок бин Касуф, Абдуллох бин Саййид Ал-Фаргоний каби машхур олимлар юнонларнинг астрономияга доир кўплаб хатоларини аниқладилар ва куёш доглари, ой-кун тутилиши, думлик юлдузлар борасида бир канча кашфиётлар қилинди... Оврупо хандаса (геометрия) илмини Хуросонли Абулвафонинг хижрий 5-аср бошида тузилган “Аз-зижи Шомил” ва “Мажистий”сидан ўрганди. Исмоилбек фикрича, бугунги телескоплар ўша замонларда кашф этилса эди, ислом уламози “балки Оврупо уламосина илми хайъатда ҳеч бир иш қолдурмаслар эди”.

Афсуски, XI асрдан замон нотинчликлари қучайиб борди. Бир томондан, газнавийлар, салжукийларнинг мулк дағдагаси, иккинчи томондан, Чингиз истилоси, учинчи томондан, Қуддуси шариф учун бошаниб кетган “салиб юришлари” ислом оламини ларзага солиб, илму хунар йўлларини бузиб юборди. Лекин илм-маориф нури сўнмади, аксинча душманларга ҳам зиё бериб, мунаввар қилди. Мўғулларнинг қатта қисми ислом маданиятини қабул этдилар, овруполиллар эса юз йиллик салиб юришлари давомида қанчадан-қанча санъат ва хунарларни ўрганиб қайтдилар.

Ислом маданиятининг ўчоқлари биргина Бағдод, Шероз, Нишопур, Самарқанд эмас эди. Бундай марказлар Африка, Испанияда, қўйинги, ислом оламининг деярли барча нуқталарида бор эди ва ҳаммасида илм-фан ривож топди. Биргина Испания ва Африкада етишган ислом уламосининг кашфиётлари ва ёзган асарлари номларининг ўзи, Исмоилбек гувоҳлик беришича “йигирма жилд” бўлади.

Муаллиф ислом маданиятининг мазмун ва қўлами хақида умумий маълумот бергач, “Улуми табиия”, “Қонун ва низом”, “Таърих”, “Хикмат”, “Тиб”, “Адабиёт”, “Улуми риёзийя”, “Фани жугрофия” каби боблар очиб, тасниф этади. Хар соҳанинг энг машхур намояндаларини тилга олади, асарларидан намуна келтиради, баҳолайди. Тасниф ва баҳо қўпинча Оврупо илм-фани билан таққослаб олиб борилади.

Чунончи, табиий фанлар борасида сўз юритганда, бир қатор соҳаларда “хожа (муаллим)лари ўлан юнонийлардан қўб ўзуб кетган”ликларини, масалан, набототдан “юнон уламосина ҳеч маълум ўлмаган икки минг жинс наботот кашф ва тажруба этилгани”ни, Андалус подшохи 1-Абдурахмон Куртабо шахри ёнида улкан Ботаника боғи ташкил қилиб, дунё ўсимликларини тўпламок учун Осиё ва Африканинг хар томонига махсус кишилар юборганини қайд этади. Шунингдек, ўсимлик-ғиёҳларнинг қанглинишини аниқлаш, дори ва ғиёҳларни шақарда қайнатиб саклаш, дорихоналар очиш “ислом ҳукуматининг маърифатлари”дан экан. Исмоилбек ер илми зироат асбоблари борасидаги ўнлаб кашфиётлар мусулмон олаמידан олинганлиги Овруполи олимларнинг ўзлари томонидан қайд этилганини айтади. Оврупода бу кунда мавжуд ўлан наботот (ўсимлик) ва ашжор (дарахт) ва чечакларинг кўписи Андалус мусулмонлариндан олинмишдир ва неча аср олдин ўрганилмишдир”, деб ёзади.

“Тиб” бобида Хорун-Ар-Рашиднинг табиби Яхё бин Мискавейх тиббиётга доир 30 жилд қитоб ёзгани ва уларнинг арабий, иброний тилдаги нусхалари овруполиллар қўлига тушгани, Аббосийлар даврида етишган Абу Бакр Ар-Розий илк бор чечак ва кизамикни эмлагани, икки юздан ортиқ қитоб ёзгани, асарлари XVI асрда италян тилига таржима қилингани, ундан 50 йил сўнг Эронда яшаган Али бин Аббос юнонийларнинг тиббиётдаги кўплаб хатоларини қўрсатиб, 20 жилд қитоб ёзгани, буюк Ибн Синонинг асарлари

асрлар давомида арбда дастури амалда келаётгани каби маълумотлар келтирилади. Ислом олами илмда янги-янги йўналишларни бошлаб берди.

“Конун ва низом” бобида шариат, мазхабларнинг жамиятдаги ўрни, Имоми аъзам Абу Ханифа, Имом Шофеъи, Имом Молик ва Имом Ханбалларнинг ислом маданияти тарихидаги хизматлари хақида гап кетади.

“Таърих ёзма мусулмонлар хар миллатдан зиёда хидмат этмишлар, десак жоиздир”, -деб бошланади “Таърих” боби. Котиб Чалабий (1609-1658)

“Кашфуз-зуннун...”ида 1300 муаррих номини келтирган экан. Исмоилбек уларнинг энг машхурлари Абулфараж, Бурхониддин, Ибн Халдун, Масъудий кабилар хақида маълумот беради, уларнинг хаёти билан боглик воқеалардан хикоя килади. Табиий фанлардан “хисоб”, “хандаса”, “жабр”ни кайта яратганликлари, «фани махоикия» (машинасиозлик), “фани абсор” (“оптика”)га буюк хизмат килганликларини далиллайди. Шунингдек, Мухаммад Багдодийнинг ер сатхини ўлчаш ва харитасини тузиш борасида махсус китоб ёзганини маълум килади. Бугунги соатларимиздаги “соат” ва “дакика” таксимхоналари мусулмонлар хунари бўлиб, ўрта асрларда Абул Хасан Магрибийнинг китобида муфассал баён килинган экан. Машхур Умар Хайём ва Абдурахмон Ал-Харожийнинг “Санайи жалолия” ном олган йил хисоби Оврупо Рум (Григорян) календаридан бир неча аср илгари ва аник тузилган.

Жугрофия-чи? Батлимус (Птоломей) “Жугрофия”си Маъмун замонида келиб эскирди. Унинг амри билан махсус хайъат тузилиб мукамал жугрофия китоби-“Расм ал-арз” яратилди, олдингисига тузатишлар берилиб, хариталар илова этилди. Ва улар асрлар давомида Оврупода дастуриламал бўлдилар. Шохрух топшириги билан Абдураззок Самаркандий Хиндистон ва Хитой жугрофиясини ўрганди: Мирзо Улугбек кўрсатмаси билан Али Кушчи ернинг кенглик даражасини, сатхини ўлчашда жуда катта ютуқларни қўлга киритди.

Денгиз карталари мусулмонлар ихтироидир. 1497 йилда денгиз сафарига чикиб, кўплаб ороллар кашф этган Васко де Гаманинг арабча ёзилган бир денгиз харитасидан фойдаланганлиги маълум.

Исмоилбек айрим Оврупо олимларининг “турк халклари зехну салохиятдан ноқис ва ожиз бўлганлигидан кора ва паст ишлардан бошқасига ярамайди” деган фикри билан бахсга киришади. Идрок-истеъдоднинг, зехн ва ақлнинг бу халқда бошқалардан заррача ҳам кам эмаслигини, ахлоқ ва одобда, садокат ва тўғрилиқда, ор-номус химоясида сайёҳлар тилида келишини таъкидлаб кўрсатади ва ўз фикрларини “Бир халқ(н)инг ё бир кавм(н)инг ахлоқ касб этмаси истеъдоду ақлиясиндан тугар. Ноқис ақлдан макбул ахлоқ ва адаб тугмас”, -деб ёзади. Сўнг мисолларга ўтади: “Олами исломиятда машхур ва Оврупо Фарангистон уламосина маълум “муаллими соний”номини касб этмиш Абунаср Форобий хазратлари турк ўғли турқдирки, ҳам биринчи уламодан, ҳам биринчи ҳукамодандир. Али Хусайн Ибн Сино хазратлари Оврупода “Ави-Сена номи ила машхур ўлан экан. Турк ўғли турқдир. Юнон кавми Букрот каби табиб ва Арасту каби филўсўф ила ифтихор эдар. Ибн Сино эса, ҳам табиби машхур, ҳам филўсўфи нодир эди. Ибн Сино Арастунинг ақси дагил эди ва лекин Арастунинг шогирди ўлмаюб ўзининг истеъдоди ақлия ва зехнияси ила Арастуя баробар келмишдир. Ибн Сино Бухоро мевасидир...”

азнавийларинг ва темурийларинг саройлари уламо ва ҳукамо жамиятлари ила шарафландиги тарихларда ёзилмишдир...”

Муаллиф “хисса” чиқаради:

“Хар миллат(н)инг ва халк(н)инг буюклиги, зўрлиги “чўклик” (“кўплик”), “мол ва касб”, “шижоат” ила ўлчанилур эса-да, энг шарафли мезон ва ўлчов “илм ва хунар”дирки, буларга эга миллат, халк энг улуг, энг буюк халқдир”.

Сўнгги боб “Исломият ва маданият” деб номланган. Ундан мазкур рисола XIX аср ўрталарида кечган ислом ва илм-фан мавзуидаги бахсга ўзига хос жавоб эканлиги маълум бўлади. Исмоилбек Оврупо матбуотида гоҳ-гоҳ кўзга ташланиб қоладиган «исломият маданиятга мутаносиб эмас» деган фикрнинг келиб чиқиш сабаблари устида тўхтаб, уни чала мулла дин пешволаримизнинг жаҳолатидан кўради. Холбуки буни аниқлашнинг йўли жуда осон. 1. Диннинг асосини, қоидаларини ўқиб билмак. 2. Шу диндаги халқнинг аҳолини ўрганмак. Хар икки жихатдан ҳам ушбу диннинг муқаммал бир маданият манбаи эканлиги маълум бўлади. “Куръони азимуш-шон бир китобдирки, хар нуктаси воситаи маданиятдир,-деб ёзади Исмоилбек. -Пайгамбаримизнинг ҳадислари ва ғайри аозим ислом(н)инг калимот ва ҳукмиёти бир қонуни ориллоҳ ва маданиятдур. Дунёда шарияти мухаммадия қадар ҳаққоният ва мусовот асоси ўзра таъсис ўлинмиш ҳеч бир муқаммал қонун йўқдир.

Маданиятнинг бош ва арқони ўлан маориф, саъй ва амали иттиҳод, мусовот, ҳуррият, муҳаббати ватан қаби авсофи мамдуҳа дини ислом(н)инг биринчи даражада амр ва тавсия этдиган аҳқоминдандир”.

Яна бир далил: бошқа миллатлар ўз олимларини қамок ва зиндонларда қиритганида, мусулмон уламоларига юқсак мартабалар берилиб, саройларда, шох дастурхони атрофида умр кечирдилар.

Муаллиф иккинчи масалага-мусулмонлар аҳолига тўхталар экан, арабларнинг “жоҳилият” деб ном олган исломгача бўлган тарихини мисол қилиб келтиради. Ислам бу қаъми тамом янгилади, миллат ҳолига келтирди. Улар юз йил ўтмай, Африка ўрталаридан Самарқандгача, Хиндистондан Франциядаги Пириней тоғларигача чўзилган салтанатни майдонга келтирдилар. Қанчадан-қанча халқлар бу динни қабул қилиб, маданиятнинг катта қўчасига чиқиб олдилар. “Оврупо халқларининг ҳозирдаги хунар ва маданиятларина асос уламои ислом(н)инг самаройи саъйи ўлдигини инқор этиб бўлмас”,-деб ёзади Исмоилбек ва бунинг далили сифатида бугунги илм-фан, шаҳар маданияти, дехқончилик, богдорчилик, экология қабилаарнинг ҳаммаси ислом маданиятига бориб тақалишини қўрсатиб беради.

Табиийки, ундаги бу гоҳлар муайян билим ва идрокка суянган эди. Туркий халқларнинг ўтмиш маданиятини, руҳиятини теран англашдан, унинг кейинги асрларда тақдир тақозоси билан тушиб қолган тутқун ва тургун турмушини теран идрок этишдан, унга йўл излашдан келиб чиққан эди. Бу жихатдан Исмоилбекнинг “Туркистон уламоси” китоби муҳим.

“Туркистон уламоси”

1900 йилда Боқуда босилди. Муаллиф “Ноширдан бир сўз”да “Оврупода улум ва фунун

бик оз мунташор ўлан бир замонда Туркистон китъасинда аклий ва наклий илмлара чолишмокда эмишлар”,-деб изоҳ берган.

Гаспринский замондошларини кўхна Туркистоннинг юздан ортик уламози билан таништирар экан, уларни сахни кенг гулшандан саралаб олинган бир даста гул сифатида такдим этади, ўлканинг нодир истеъдодларга бенихоя бойлигини таъкидлайди. Китоб ўн фаслга бўлинган. Дастлабки фаслда “Туркистонда етишан уламои машойих, мухаккикиндан баъзилари” хакида гап кетади. Фасл “шоҳ Накшбанд”- машхур Муҳаммад Баҳовуддин Накшбанд (1318-1389) билан бошланади. Муаллиф унинг тасаввуфга дахлдор “Далилул ошикин” билан “Хаётнома”си «арбоби урфон»нинг хар доим назар-эътиборида келганлигини хабар қилади. Шайх Нажмиддин Кубронинг “618 санаи хижриясинда Чингиз аскарлари тарафинда шахид” этилганини маълум қилиб, асарларини шарҳлайди. Абдуҳолик иждувонийнинг ўнлаб машхур мутасаввифларга мураббийлигига тўхталади. Гаспринский “жоруллоҳ” Замахшарийни, конуншунос, илоҳиёт олими Абуллайс Самарқандийни (1075-1144), Навоийга дарс берган Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг аждодларидан, “Ахлоқи Мухсиний”нинг муаллифи Хусайн Воиз Кошифийни (1440-1504) “Муфассири киром” (улуғ тафсирчилар) фаслига киритади. “Шухрати таъриф ва баёндин мустағни ўлан” Замахшарий хакида сўзлаб, “тафсир, хадис, фикх, лугат, баён, нахв илмларинда замонининг энг биринчиси эди”,-деб ёзади. 20 дан ортик китобини санаб кўрсатади. Фақиҳи мухаккик Абуллайсийнинг 7 китобини тилга олади. Хусайн Воизнинг 4 китобига тўхтади. Буюк муҳаддислардан Имом Бухорийнинг 19, Муҳаммад бинни Исо Термизийнинг 6 асари хакида фикр юритади. Китобдаги фасллардан бири “улуми адабия” вакилларига бағишланган. Фасл фороблик Абунаср Исмоил бин Ал-Аҳмад Жавҳарий (в.1003) билан бошланади. Унинг “Тоғ-ул лугати ва сахих ал-арабияти” номли лугати келтирилган. Араб тилига оид бу китоб, чамаси, ўз даврида бенихоя машхур бўлган. Замахшарийнинг, бу тилни мукамал эгаллагани учун, “жоруллоҳ” (оллоҳнинг кўшниси) лақабини олгани маълум эди. Муаллиф келтиришича, Жавҳарийнинг замондошлари ушбу китобни араб уламози қўлига бериб, “Лугатингизни ажнабий бир одамдан ўрганингиз!”, деган гапи машхур бўлиб кетган экан. (10-бет).

Сарф, нахв,маоний, адаб, мунозара, кофия фанларидан бахс юритган “Мифтоҳул улум” («Илмлар қалити»)нинг муаллифи хивалик Сирожиддин Юсуф Саккокий (в.1229), унинг хамшаҳари “Ҳадоийкус сеҳр»и билан шухрат қозонган Рашидиддин Ватвот (в.1188), “Ан-наҳж” («Усул»), “Наводир ал усул” («Усул жиҳолари») каби китоблар ёзган Абу Абдулло Термизий (Ҳаким Термизий) (в.816) каби ўндан ортик уламо хакида маълумот ушбу бобда келтирилган.

Навбатдаги фасл “соҳиби девон машоҳири шуаро” (девон тартиб этган машхур шоирлар) хакида. Унда “Сайрул ибод”и билан илоҳиёт мавзуига янги йўналиш берган Санойи (в.1054)дан “девони мажор-венгр уламозинда мусъё Вамбери тарафиндан немис дилина даржима ўлинмиш” Махтумқулигача бор. Муаллиф аждодлари Кеш-Шаҳрисабздан бўлганликларини кўзда тутиб, Амир Хисрав Дехлавийни ҳам киритган. Шунингдек, макбараси Табризда бўлган, “илми хикмат ва шеърда машхури замон” Зоҳир Фаробий (в.1202), “қувваи хаёлияи шоирона”да беназир Шавкат Бухорий (1636 йилда Исфаҳонда вафот этган) каби умрининг сўнгги бошқа юртларда кечган қаламкашлар ҳам ўрин олган. Аҳсикатлик шоир Асириддин Аҳсикатий (в.1212)ни Анварий (Авҳадиддин Анварий, 1105-1187), Ҳоконий каби “азим шуаро” қаторига қўяди. Сайфиддин Исфараңги деган

шоирнинг шеърлари Улугбек замонасида гоят шухрат топганини маълум қилади: “Девони ашъори 12 минг байт жамъ ўлуб, аксарият Улугбек мажлисинда кироат ўлинурди”, “Исфара Мавороуннахрда бир қасабадур”, деб изоҳ беради муаллиф. Пахлавон Махмуд (Пурёйвали)нинг “Канзул хақойиқ”и, Лutfийнинг “мусаввада қолан” шеърий “Зафарнома”си ҳақида ҳам айрим қайдлар учрайди.

Муаллиф Алишер Навоий ва унинг адабий муҳити ҳақида ҳам тўхталган. Хусусан, Навоий борасида “лақаби зулқиснайн ўлуб, хижратинг тўқузунчи асри авохиринда етишан чигатой ва Аҷам шуаросининг энг машхурларидандур, боҳусус, турк(н)инг “раис ал-шуароси” дея талқи ўлинадур. Илми хат, расм, мусиқи, наққошлиқ санъатларинданда воқиф эди...” (13-бет) деб ёзади. “Мавлоно Жомий ила муосир (асрдош) Лutfий”ни “форсий, боҳусус туркий назмда сонийи Алишер” атайди. Султон Хусайн Бойқаронинг “қувваи таъби”ни таъкидлаб кўрсатади.

Фаслнинг энг диққатга сазовор жойларидан бири Ойшайи Самарқандий, Меҳри Нурҷаҳонбегим, Лола хотун, Асимий, Иффатий ва Дўхтари Қошғарий-жаъми 7 “турк шоираси” ҳақидаги фикрлардир. Афсуски, улар ҳақдаги материаллар қайддан нарига ўтмаган. Лекин шунинг ўзи ҳам Туркистон адабий тарихини ўрганишда мутахассисларга туртки бериши, табиий.

“Туркистонда етишган ҳуқамо (ҳақимлар) ва атиббо (табиблар)” фасли Ибн Сино билан очилади. Гаспринский уни “дохий” атайди. Лотинчага таржима қилинган “Қонун”и “Оврупо дорилфунунларинда тадрис ўлинурди” деб ёзади. Тил билимини юқсақ баҳолайди: “Ҳақи-ла воқиф ўлдиги қисонлар: араби, форси, турки, юнони эди”. Фаслда II ном келтирилган. Булар машхур Форобий, Хўжа Фаҳриддин бин Авҳадий Сабзаворий (1384-1463), Ҳақим Азрақий Марвий, Нажибиддин Самарқандий, Абу Язид Балхий, Абдурахмон Ал-Марзуйи, Абу Иброҳим Гургоний(в.1137), “Ёдғори тиб”нинг муаллифи Шариф Шарафиддин, “маданияти исломиянинг энг буюқ ходимлариндан “50 парча асари вор” Абул Аҳмад бин Табиб Сархуший (в.897) қабилардир.

Алжабр асосчиси Ал-Ҳоразмий, Нилнинг сувини ўлчайдиган “микёс ал жаҳид” асбобини яратган Аҳмад Фаргоний (в.861), Абурайҳон Беруний, Мирзо Улугбек, Али Қушчи, иёсиддин Жамшид - жамъи 12 киши “нужум, хайъат ва риёзия уламоси” сирасида берилган. Мазкур фаслдаги “Зижи Абу Маъшар”ни тузган, риёзийёт ва илми нужумга оид ўнлаб асарлар ёзган бу Абу Маъшар Балхий, Қозизода Румий қитобига шарҳ ёзган хайъатшунос Муҳаммад Чағминий, хандасага доир қитоблари билан шухрат қозонган Шамсиддин Самарқандий (в.1204), олтмиш қадамлик устурлоб ясаган Муҳаммад Хўжандий, Ой ҳақидаги қузатишлари европаликларни маҳлиё қилган, “Ал бадиъ” («Гўзал яратилиш») асарининг муаллифи Абул Ҳасан, Маъмун “байтул хикмаси”

(академияси)нинг бир оғиздан эътироф этилган олими Абдулло бинни Сухайл Ал-Фаргоний қаби ҳаёт ва ижодлари нисбатан кам ёритилган олимлар ҳақида тўпланган маълумотлар, шубҳасиз, ўзининг аҳамиятини бугунги қунгача сақлаб келади.

Муҳими шундаки, арб ва Шарқни барабар билган Гаспринский Туркистонлик ушбу олимлар ижоди Европада қандай ўрганилаётганлигига ҳам диққат қилади. Жумладан, Улугбек “Зиж”ининг 1665 йилги Оксфорд нашри, Ал Ҳоразмий, Ибн Сино, Абу Маъшар асарларининг Европада қутиб олиниши, баҳоланишига оид маълумотлар келтиради.

“Туркистон уламоси»да “таърих ва жуғофия уламоси” ҳақида ҳам боб бор. Ўнта тарихчи қиритилган. Буларнинг бир қисми таниш: Хондамир, Табарий, Ҳофизи Абру, Абдураззоқ

Самаркандий, Жамолиддин Абдулло Нишопурий (в.1512), Абу Саид Ал-Марвозий (в.1167), Мир Абдулкарим Бухорий (в.1830) номлари кўпчиликка у кадар маълум эмас. Гаспринский Жамолиддин Нишопурийни асли Мавороуннахрлик деб таништиради. “Равзатул ахбоб” («Дўстлар боги») номли китоби борлигини, “Китоби такмил ас-синоа” («Ажойиботга кўшимча») сини Навоий номига ёзганлигини, Абу Саид Ал-Марвозийнинг эса 28 жилд (шундан 10 жилди “Таърихи Марв”, 8 жилди “Таърихи ансоб”) асари борлигини, Мир Абдулкарим Бухорийнинг Туркистон ва Афғонистонга доир бир китоби 1876 йилда Парижда мусъё Шефр томонидан французчага таржима килинганини бизга етказди.

Гаспринский Туркистон уламози хакида тўхталар экан, бир фаслини махсус факихларга (диний ҳуқуқ олимларига) багишлайди.

XIX асрнинг охирида яшаган ва дунё кўрган зиёлиларнинг бирортаси ҳам Туркистоннинг ўша давр ахволдан каноат ҳосил қилмади. Исмоилбек хонликлар салтанатининг сўнгги давр ахволини шундай баён қилади:

“Шох Темур замонинда ҳар бири бир арслон ўлан туркистонийлар бу замонда таъсири зулм ва истибдод ила бирор сочсиз хотин, соқолли заифалар поясина кирмиш эди. Эски илм ва уламодан ҳам деярли асар қолмаган. Холис ва ҳалол (киши) қолмай, узун чопонларга, хилъатларга ўралган риёкор кўпайган эди. Золимлар йўлини тўсадиган шариат аҳли тугаб, золимларга фатво топиб бериб, 5-10 тилла-олтун учун сабоҳдан окшома кадар “омин”, “омин” айтиб, миллатни ҳароб ва барбод этганлар саноксиз эди. Қандай бахтсизликки, бир учи Садди Чинга, дигар учи Ўрта ер денгизига чиккан салтанат баҳодирларининг авлоди ёшлиқда баччалик, сўнг эса баччабозлик ҳаромликлари ичида умр кечирадилар эди. Умаро ва вуқалонинг аксари ё Эрон асирларидан, ё баччалик қилганлардан мансабга кўтарилар эди. Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийларнинг исми-шарифлари унутилгани каби илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Қушчи, Улугбеклар ёддан чиқиб, бутун Мавороуннахр бир хонақойи паришон ва диёри дарвешон ўлмиш эди. Илм, хилм, маориф иззат-нафс ва хайсиат (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди. Бу сўзлар балки аччиқ сўзлардир, лекин тўғри сўзлардир. Тарих ёзадиган муаррих мадҳия ёзадиган мирза эмас”.

Мана шу “хонақойи паришон” ватанга, “дарвеш” ва “риёкор”лар миллатга айланмас экан, Туркистоннинг келажаги йўқдир. Бу биргина Туркистон эмас, бугун Русия мусулмонларига тегишли.

Исмоилбек фикрича, ахволни тузатмоқ учун уч нарса керак: 1. Миллий фикр. 2. Миллий тил. 3. Миллий маориф. Миллий фикр, биринчи навбатда, миллат бирлиги фикридир. Тил ягона адабий тил масаласидир. Миллий маориф она тилдаги таълим-тарбияни йўлга қўйишдир. Фикр ва тилни матбуот тарбия қилади. Матбуот ходимларини етказувчи эса маорифдир. Демак ишни маорифдан бошлаш керак. “Таржимон” ҳам, “усули жаҳид” ҳам шу мақсадда дунёга қелган эди.

“Инсонларни бир-биридан уч нарса узоклаштиради: тил, масофа узоклиги, дин бошқалиги,-деб ёзган эди Исмоилбек “Хаёт” газетасининг 1 йиллиги муносабати билан.-Бундан 25 сана муқаддам ахволи миллиямизи мулоҳаза этарканман, заиф ақлим билан дардларимизга дармон излаб кўрдимки, динимиз бир бўлса-да, масофа ва тилсизлик бизни ажратар экан”. Фан-техника самаралари олисни яқин қилгач, узокликнинг сабаби фақат тил туфайли эканлиги маълум бўлди. “Шу аснода давом этади

Исмоилбек,- жумла “образованный” зиёли кардошларим каби мен хам туркча исмишни ёзишни билмас эдим...”.

Йигирма беш санадан бери дедиким, ёздигим, чалишдигим будир: йўл очмок. Бошка бир нарса эмас. Чунки кудратли, нажиб, умрли, чидамли ва жасоратли бўлган турк миллатининг пароканда бўлиб, Садди Чин (Хитой девори)дан Ок денгиз (Ўрта ер денгизи)га кадар ёйилиб, нуфузсиз, товушсиз- колиши тилсизлигидан, яъни “Лисони умумия”я эга бўлмаганидан майдонга келгандир. Бу эътикод билан яшадим. Бу эътикод билан мозорга киражакман”.

Миллат ва унинг манфаатини хар нарсадан мукаддам ва мукаддас тутган Исмоилбек “Хаёт”га йўллаган табригини шундай тугатган эди:“... Лекин ягона шарти-унутма: хар на ёзажак эсанг, каламни уч капиклик кора сиёхга ботирма, юрагингга ботириб, конинг билан ёз, сўзинг унар, виждонлара етар, акс холда бесамар кетади”.

1893 йилда Туркистонга келади.

Бухоро амири Абдулахадхон билан Кримда учрашган эди. Улар бир-бирларини билардилар. Исмоилбекга Ширвонлик Мажид анизода хамрохлик килади.

Самарканддилар “усули савтия” гоёсини яхши кутиб оладилар. Тезда “усули жадид” йўлга кўйилиб, иш бошланади. Исмоилбек Шахрисабзга, кетади. Мажид анизода 40 кун Самаркандда колиб, “усули савтия”дан дарс беради.

Исмоилбекнинг Туркистонга иккинчи сафари 1908 йилга тўғри келади. Сафар тафсилотлари “Бухорода на кўрдим?” сарлавхаси остида “Таржимон”нинг ўша йил сонларида (47,50,57-59,64,78) босилган. Каспийдан “Генерал Скоблев” кемасида келиб, Красноводскдан поездга ўтаркан, Гўктепа урушини эслайди. Калъа ахолисининг “бутун Осиёга шухрат ва ибрат дея бола-чакаси баробар киличдан кечурулуб, от оёғида топталгани”ни алам ва изтироб билан ёдга олади. Исмоилбекни Янги Бухоро (Когон) станциясида амир одамлари ва Русия сиёсий агентлиги таржимони Мирхайдарбек кутиб оладилар. Амир уни Карманага таклиф этади. Зиёфат асносида Валиахд Саййид Олимхон билан учрашади. Валиахднинг Русия матбуотини мунтазам ўкиб боришини, дунё воқеаларидан хабардорлигини кўради. Самаркандга ўтади. “Усули жадид” мактаблари билан танишади. Махмудхўжа Бехбудий, Абдулқодир Шакурый билан узок сухбатлар куради. Гап тарих ва келажак, мукаддас обидалар ва уларнинг такдири, рус истилочилик сиёсати ва ўзликни саклаб колиш хақида эди.

Кайтишда яни Бухорога тушади. Кушбеги Остонакулбек билан тўхтаб колган янги мактабни юритишни гаплашади. Асосий тўскинлик козиқалон томонидан эканлигини англаб, хузурига боради, ваъдасини олади. Бухородаги нўгойлар Исмоилбекни меҳмонга чакириб, “Жамияти хайрия”ларига фахрий аъзо киладилар. Янги очилган бир мактабни унинг шарафига “Исмоилия” атамочки эканликларини айтадилар. Исмоилбек унамайди. Амир Абдулахадхоннинг мархум падари хурматида “Музаффария” номлашни маслаҳат беради...

Мактабларгина эмас, мадрасалар хам ислох килиниши керак. Иложи бўлса, янги замонавий олий ўқув юртлари-университетлар курмок керак. Исмоилбек бу фикрга 1885 йилдаёқ келган эди.

«Эй давлатлулар!- деб ёзган эди Бухоро ва Хива хонларига мурожаатида,- майдони сиёсатда мглоуб ўлуб, истиклолни гойиб этди. Бу замонда гафлат эдилурса, майдони иктисод ва маишатда миллат маглуб тушуб, сабаб ўланлари дунё турдикча масъул тутажакдир...

1905 йил кириб келди. Май ойида Исмоилбек Кримдаги мусулмонларнинг турмушини янгилаш лойихасини тузиб бир гуруҳ зиёлилар вакили билан Петербургга боради. Идорама-идора юриб ўз фикри карашларини химоя қилади. У кўтарган энг муҳим масалалардан бири сўз ва матбуот эркинлиги эди. Иш кийин кечди. “Хуррият матбуот” низомини тайёрлаётган жаноб “Кубаку” мусулмонларга бундай эркинлик берилмаслигини айтди: “Зиёда мутаассиб” эмишлар...

Исмоилбек Петербургда худди шундай ташвишлар билан юрган Бокулик зиёлилар Алимардонбек Тўпчибошев ва Ахмадбек Огаевлар билан учрашиб қолади. Русия мусулмонларининг ўзаро маслаҳатлашиб оладиган бир уюшмасини ташкил қилиш ва умумий мақсадни белгилаб, ҳамкорликда иш олиб бориш гоёси тугилади. Қелишиб оладилар. Барча кийинчиликларни қарамай, 1905 йилнинг 15 августидан Москвада яширин равишда дарёда саёҳат қилиб юрган сайёҳлар қиёфасида Русия мусулмонларининг I қурултойни ўтказадилар. Исмоилбек раислик қилади. Қурултой (“Шўройи уммат”) “Иттифоқи муслимин” жамиятини тузади. Жамиятнинг асосий вазифаси Русия мусулмонларининг “сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларини химоя қилиш” деб белгиланади. Сиёсий партия мақомида эканлиги таъкидланади. Тантикаси бўйига эса, русларнинг энг маъқул фирқаси билан иттифокда бўлиш маъқул топилади. Жойларда, шу жумладан. Туркистонда шуъбаларини очишга қарор қилинади, муваққат марказ (Боку) ҳақида қелишиб олинади.

Исмоилбек “Иттифоқи муслимин”нинг тузилишини “тарихи жадидимизнинг бош саҳифаси” деб баҳолаган эди.

1906 йилда ушбу “Шўройи уммат”нинг 2 қурултойи бўлиб ўтди. “Иттифоқи муслимин” Русиядаги барча мусулмонлар қаторида туркистонликларнинг ҳам ижтимоий-сиёсий ҳуқуқларини химоя қилишди. Хусусан, сўз матбуот, виждон эркинлигини таъмин этишда қўлидан келган барча ишни қилди. Бирок чор ҳуқумати мазкур жамиятнинг фаолиятига йўл бермади, қаттиқ таъқиб остига олди.

Исмоилбек тўхтамади, миллатни уйғотишнинг янги-янги йўлларини излади. Ягона адабий тил масаласига диққатни қаратди. Унингча, адабий тил миллатнинг бирлигини ва борлигини таъмин этувчи қудратли воситадир. Замон ихтилофлари туфайли бир-биридан фарқланиб қолган шеваларга мустақилликни бермок миллатни ич-ичидан айрилмокдир. Унинг оқибати ҳалокатдир. Шунинг учун ҳам у ўз мақолаларидан бирини “Жон ёки тил масаласи” (1908 йил 5-6 сонлар) деб номлаган эди.

1914 йилда буюк маърифатчи вафоти муносабати билан эълон қилинган кўпдан-кўп мақолалар орасида Фотих Амирхоннинг бир хотираси бор. Ф.Амирхон унга “бир съезддаги хотира” деб изоҳ беради.

Чамаси, Ф.Амирхон инқилобий гоёлар билан қизиқиб юрган йиллар. Исмоилбекни синфлар ҳақидаги гапларга тортади.

“Ўғлим, Сиз ёшсиз, тажрибангиз йўқ, шу сабаб қерагидан ортиқ қатта иборалар истеъмол этасиз... сўз бошлайди Гаспринский.-Сизнинг қаби қизув руҳли ёшларимиз миллатга хизмат этуб, анинг маданий даражасини ўсдурсалар, ул вақтда биз синфий ихтилофлар тўғрисида сўзлашурмиз, фикр юритушурмиз. Маданияти йўқ бир миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики, ул йўқ, ҳали синфий низоларга эрта. Бизнинг буюнги вазифамиз ҳали маданий ўсудан ва шунга йўл ҳозирловдангина иборат... Андин сўнггисини биздан сўнггилар қиларлар...”

Миллат ва маданиятнинг бобоси огзиндаги бу сўзлар ҳам ишончли, ҳам улуг ёнгррийлар эди”, - деб тугатади ўз хотирасини Фотих Амирхон (“Онг” ж., 1914 й., 18-сон, 332-333 бетлар). Аслини олганда, у илмий социализм билан таниш эди. Лекин уни қабул қилмаган эди. Бунинг далили 1885 йилда Истамбулда эълон қилган “Оврупо маданиятига бир назар мувозана” рисоласи. Уни Россияда чоп этиш имкони бўлмади. Асарнинг асосий гоясини Европада кезиб юрган шарпа-иштирокиюнчилик билан бахс ташкил этган эди. Сўнгрок 1905 йил шарофати билан “Мазхаби иштирокиюн” (“Таржимон”г., 1906 йил 72-76 сонлар) маколasi босилди. Шунингдек, муаллифнинг “Дорул рохат мусулмонлари” бадиий-публицистик романида ҳам бу бахс давом этди. Бу табиий хол. Ўз халки, мамлакатининг истикболи хақида ўйлаган хар бир кишининг бу таълимот билан юзма-юз бўлиши табиий эди.

Гап шундаки, Исмоилбек бу таълимотининг асосий нукталарини шубха остига қўйди. Жумладан, “социализм меҳнатда синалган кардошлиқдан бошка на динни, на иркни, на миллатни, на тилни тан олади. Уларнинг коидаси ва максади: “Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!”-деб ёзди. “Социалистлар” ва “социал демократ”ларнинг “адолат”, “мусовийлик” хақидаги шиорлари ташкаридан жуда жимжимадор, кишини махлиё қилувчи бўлиб қўринади. Аслида бу назария уни тугдирган сабабларга мувофик иш тутуди... инкилобий курашга, кон тўқишга чакиради...”

Маданият ва умр илло, адолат ва мусовийликни баркарор этмок учун. “Лекин бунинг учун жахон тартибини бузмокка хожат йўк, акс холда бундан ҳам катта мураккабликларга дуч келинади. Хар бир кишининг иш, ер ва осойишталигини таъминламок зарур. Аммо бу мутлако бириникини мусодара этиб, иккинчисига бериш дегани эмас”. “Россия миллий мажлисинда иштирок этган ишчи ва дехконларнинг делегациялари помешчиклар ва буржуазиянинг мол-мулкини мусодара этмакни таклиф қиладилар...”

Яна:

“Турли кишиларнинг акли, кучи қобилияти турлича, шунинг учун ҳам хар ким ўз имконига қараб йигинади... Энди шунинг бариси кишиларга тенг бўлинади, дейдилар. Бу қандай тенглик бўлди? Бунда адолат борми? Мамлакат ва жамиятни “казарма”га айлантириб, хар бир кишини умумий емакхонага таклиф этармишлар... Мошолло социалистлар! Сизлар яхши маданият, зўр турмушга бошламокдасиз!”

«Исмоил Гаспринский ва унинг “Мазхаби иштирокиюн”и» маколасининг муаллифи Ю.Османов буюк маърифатчининг юкоридаги фикрларини тахлил қилар экан, унинг утопик социализмга дахлдор материаллар билан ҳам атрофлича таниш бўлганини тахмин этади. Гап шундаки, Гаспринский социалистик назариянинг ўзини ҳам утопик хисоблади. Халқларнинг айрим тарихий формацияларни сакраб ўтишига шубха билдирди. Кишиларни зўрлаб бахтли қилиб бўлмайди. Мажбурий етаклаб борилган жаннат ундай киши учун жаннат эмас, дўзах, деб хисоблади.

Алишер Насафий